

کتاب مرجع اسلامی

در عصر حاضر^۱

نوشته 'جفری راپر'^۲

ترجمه 'منصور معتمدی'

عبارتی را به تناسب موقعیت نقل کنند. با این حال، در این اواخر که این سنت نسبتاً رو به زوال نهاد، ایجاد امکاناتی برای تسهیل در دسترسی به آیات نیز ضرورت پیدا کرد و لذا کشف اللغات و کشف الایات‌هایی پدید آمد. یکی از نخستین کارهایی که در این زمینه انجام گرفته نجوم الفرقان اثر مصطفی بن محمد سعید است. این کتاب در هند عهد مغول فراهم آمد و نخست در ۱۸۱۱ م. انتشار یافت و با وجود اشتباهات و از قلم افتادگی‌هایی که دارد، بارها در سده نوزدهم تجدید چاپ شد. در سال ۱۸۴۲ گوستاو فلوگل^۳، خاورشناس آلمانی کشف الایات مشهورش را تحت همان عنوان عربی [نجوم القرآن] که [در اروپا] بیشتر به Concordantiae Corani Arabica (لایپزیگ، ۱۸۴۲، چاپ‌های مکرر، آخرین چاپ، لاهور، ۱۹۷۸) شهرت دارد، منتشر ساخت.^۴

۱. این نوشتار ترجمه مقاله "Reference Books" از دائرةالمعارف اسلام در جهان معاصر، چاپ لندن، ۱۹۹۵ است.

2. Geoffrey Roper.

3. Gustav Fluegel.

۴. قرآن طبع فلوگل همراه با کشف الایاتش را انتشارات اقبال در ۱۳۵۱ ه. ش. به چاپ رسانده است. مترجم.

تمدن اسلامی همواره بالاترین اهمیت را برای کتاب و مکتوب که منابع ضروری برای معرفت و هدایتند، قائل بوده است. لیکن دسترسی نظام مند به این دانش، نه فقط متونی را برای خواندن لازم دارد بلکه وجود آثاری را اقتضا می کند که بتوان به آنها برای یافتن پاسخ به سؤالاتی خاص و رهنمونی به اطلاعات مرتبط که در جاهای دیگر آمده اند، رجوع کرد. تألیف چنین آثار مرجعی، در ادوار برجسته ای از تمدن اسلامی به میزان فراوانی بسط یافته و تا ایام حاضر نیز ادامه پیدا کرده است. توسعه مطالعات اسلامی به اهتمام خاورشناسان و دیگران در غرب نیز به خلق ابزارهای تحقیقی برای مراجع عالمانه انجامیده است؛ برخی از این مراجع را دانش پژوهان مسلمان اقتباس یا مطابق منظور خود حکم و اصلاح کردند و در مواردی، در تکمیل و توسعه بیشتر منابع و مراجع از آنها الهام گرفته اند.

کتاب آسمانی، احادیث و فقه

نخستین و مهم ترین مرجع در اسلام بی گمان خود قرآن است. از آنجا که عالمان و دیگر مسلمانان به نحو گسترده ای این متن را به خاطر می سپردند، می توانستند هر جا که بخواهند

عربی، اثری که حائز اهمیت است، معجم الفاظ القرآن الکریم (قاهره، ۱۹۵۳-۱۹۷۰، در دو جلد) نام دارد که فرهنگستان زبان عربی در قاهره آن را تدارک دیده است. این کتاب تمام واژه‌ها را آورده و آنها را براساس ریشه‌هایشان ترتیب داده است. هم الفاظ را تعریف و هم از قرآن جملات را نقل می‌کند. دیگر واژه‌نامه‌های عربی، اکثراً، بر واژگان دشوار غیر معمول یا خارجی عطف توجه کرده‌اند. انگلیسی‌زبانان می‌توانند از فرهنگ و معجم الفاظ قرآن^{۱۲} اثر جان پن رابیس^{۱۳} (لندن، ۱۹۷۳، چاپ‌های مکرر شده، آخرین آنها لندن ۱۹۸۷) و همچنین از بخش دوم مفتاح القرآن احمدشاه که پیش از این ذکرش رفت، استفاده کنند. در دو کتابی که اخیراً به زبان انگلیسی منتشر شده‌اند با گرایش آموزشی مبسوط تری به الفاظ و عبارات برگزیده پرداخته‌اند که یکی کار مستنصر میر است با عنوان فرهنگ اصطلاحات و مفاهیم قرآن^{۱۴} (نیویورک، ۱۹۸۷) و دیگری تدوین فاروق شریف تحت عنوان راهنمای مفاهیم قرآن^{۱۵} (لندن، ۱۹۸۵).

در سنت اسلامی، ارائه تفاسیر مفصل را برای فهم قرآن لازم می‌بینند. لذا، کشف الایاتی فراهم آوردند که آیات طرح شده در دو اثر از بزرگ‌ترین تفاسیر را نشان می‌دهد. این کشف الایات به همت داوود رهبر گرد آمده است (فهرست آیات قرآن در تفاسیر طبری و رازی^{۱۶}، هارتفورد، ۱۹۶۲).

با پیشرفت‌هایی که در متن رایانه‌ای قرآن به دست می‌آید چه بسا، به جایی برسیم که چنین کشف الایات‌هایی دیگر به کار نیایند. مدرسه اسلامی کلیولند، او هیو،^{۱۷} متن کامل قرآن را به صورت متصل^{۱۸} آماده می‌کند، به نحوی که در شبکه‌های اصلی

این اثر هنوز هم وسیله‌ای است که در زودیابی‌آیه، معیار و مبنای دیگر آثار شده است. در آن، واژه‌های عربی طبق حروف اصلیشان ترتیب یافته و به شماره سوره و آیه ارجاع داده شده است؛ با این همه، در کار فلوگل جملات قرآنی نقل نشده که البته این کاستی را در آثار بعدی برطرف کردند. در میان این آثار، کتاب محمد فؤاد عبدالباقی، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم (قاهره، ۱۹۴۵، تجدید چاپ، ۱۹۸۷) شایان توجه است؛ چرا که در حال حاضر احتمالاً پراستفاده‌ترین کشف الایات تک‌زبانه عربی باشد. محمد فؤاد عبدالباقی برخلاف کاری که فلوگل کرده به چاپ مصری قرآن ارجاع داده است. المعجم الاحصائی لألفاظ القرآن الکریم (فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم، سه جلد، مشهد ۱۳۶۶-۱۳۶۸ هـ. ش/ ۱۹۸۷-۱۹۹۰ م) اثر محمود روحانی مبنایی نسبتاً متفاوت دارد. این معجم حاوی فهرست‌های جداگانه‌ای برای سوره‌های مکی و مدنی همراه با شمارش بسامدی کلمات است. همچنین، کلمات را براساس ترتیب الفبایی کلمات به همان شکلی که در متن قرآن آمده‌اند آورده است و نه براساس ریشه کلمات.

احتیاجی که غیر تازیان برای زودیابی متن قرآن دارند، سبب شد که کشف الایات‌ها و فهارسی به زبان‌های غیرعربی، چه زبان‌های اسلامی و چه زبان‌های غیراسلامی تدوین شوند. از باب نمونه، در زبان اردو مفتاح القرآن (لاهور، ۱۹۷۰) اثر مظهدالدین مولتانی را داریم و به زبان اندونزیایی فرهنگ قرآن^۵ (جاکارتا، ۱۹۷۷) تدوین نازور سیامسو^۶ را. کتاب الطاف احمد کهری^۷ با عنوان مفتاح قرآن کریم: فهرست و کشف الایات^۸ (کراچی، ۱۹۷۴) برای انگلیسی‌زبان‌ها فراهم آمده است. این اثر، فهرست موضوعی است و به طبع و ترجمه عبدالله یوسف علی، ارجاع می‌دهد. در اثر حنا کاسیس^۹، کشف الایات قرآن^{۱۰} (برکلی و لس آنجلس، ۱۹۸۳) الفاظ عربی با حروف لاتینی آمده و براساس ریشه کلمات ترتیب یافته و به انگلیسی معنی شده‌اند. ارجاعات به ترجمه انگلیسی آربری^{۱۱} داده شده و نقل قول‌ها از آن ترجمه انجام گرفته‌اند. در پایان برای اصطلاحات انگلیسی فهرست‌های الفبایی ترتیب داده شده است. مفتاح القرآن احمدشاه (بنارس، ۱۹۰۶، ج ۲، چاپ اخیر در لاهور، بی‌تا) به زبان‌های عربی و انگلیسی و اردو است.

بسیاری از افرادی که قرآن را مطالعه می‌کنند نیز به فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌هایی برای فهم لغاتی خاص نیاز دارند. در زبان

5. Dictionary of al-Qur'ân.
6. Nazwar Syamsu.
7. Ahmad Kherie.
8. A Key to the Holy Qoran: Index-cum-Cordance.
9. Hanna E. Kassis.
10. A Concordance of the Qoran.
11. Arberry.
12. A Dictionary and Glossary of the Korân.
13. John Penrice.
14. Dictionary of Qor'anic Terms and Concepts.
15. A Guide to the Contents of the Qur'ân.
16. Indices to the Verses of the Qur'ân in the Commentaries of al-Tabari and al-Razi.
17. Cleveland, ohio.
18. on-line.

موسوعه جمال عبدالناصر فی الفقه الاسلامی (قاهره، ۱۹۶۶) نام دارد و طبق ترتیب الفبایی تنظیم شده است. به زبان انگلیسی هم توضیح المسائل های کوچک تری در باب مسائل فقهی شخصی و خانوادگی وجود دارد که عبارتند از: احکام شخصی مسلمانان^{۲۲} تألیف دیوید پیرل^{۲۳} (لندن، ۱۹۸۷) و مأخذی در احکام خانواده^{۲۴} از آن کیث هادکینسون^{۲۵} (لندن، ۱۹۸۴). علاوه بر اینها، محمد و البیهای مرجنت^{۲۶} ملخصی از احکام خاص قرآن تحت عنوان: کتاب احکام و شرایع قرآن: رساله جامع همراه بانصوص کامل قرآنی^{۲۷} (دهلی، ۱۹۸۱) ترتیب داده است. مرجعی سودمند برای راهنمایی به منابع فقه شیعی، کتاب حسین مدرسی طباطبایی موسوم به: مقدمه بر فقه شیعی: بررسی کتابشناختی^{۲۸} (لندن، ۱۹۸۴) است.

زندگینامه ها، دانشنامه ها، و فهرس تاریخی

گردآوری نظام مند زندگینامه هایی که بتوان به آنها رجوع کرد، رسمی است که از دیرباز در میان مسلمانان برقرار بوده و سنتی است که تا روزگار جدید هم کماکان ادامه دارد. نمونه های بارز این امر عبارتند از الاعلام خیرالدین زرکلی (ج سوم، بیروت، حدود ۱۹۷۰، یازده جلد در ۱۳ مجلد) و الاعلام الشرقيه فی المنه الاربعه عشره الهجریه زکی محمد مجاهد (قاهره، ۱۹۴۹-۱۹۶۳، ج ۴). در زبان انگلیسی، کتاب ترجمه احوال شخصیت های بارز در خاورمیانه^{۲۹} (اورشلیم و نیویورک، ۱۹۹۱) تألیف یاکوف شیمونی^{۳۰} را داریم که شرح حال حدود پانصد تن از شخصیت های حاضر و متأخر را که اکثر حکام و سیاستمداران در بر دارد. ترجمه حال این افراد در تذکره احوال زعمای سیاسی عصر حاضر در خاورمیانه و

می توان به آن دست یافت. در جهان اسلام و جاهای دیگر نیز چندین طرح دیگر از این دست در حال انجام است. این طرح ها با استفاده از پایگاه اطلاعاتی متصل یا دیسک، امکانات جستجو برای هر کلمه یا دسته ای از کلمات قرآنی را که بتوان آنها را بعداً در متن خودشان جای داد فراهم می آورند. این امکانات را هم می توان برای متن عربی قرآن به کار گرفت و هم برای ترجمه های آن. یک برگردان انگلیسی از قرآن همراه با فهرست های وابسته روی CD-ROM در فیصل آباد پاکستان انجام گرفته است.

منبع بزرگ دیگری که بعد از قرآن برای مسلمانان حجیت دارد، حدیث یا تقریر اقوال و اعمال رسول خدا (ص) است. تعدادی از کتب تدوین شده خیلی زود، نیاز مبرمی را که به کشف الاحادیث و فهرست برای این حجم عظیم از متون احساس می شد، برطرف کردند. کسی که در عصر حاضر به مطالعه در احادیث می پردازد، به احتمال فراوان به المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی (لیدن ۱۹۳۶-۱۹۸۸، ج ۸؛ تجدید چاپ، لیدن، ۱۹۹۲) تألیف آر نیان و نسینک^{۱۹} و به کتاب کوتاه شده ای از همین مؤلف به انگلیسی: معجم الفبایی نخستین احادیث اسلامی^{۲۰} (لیدن ۱۹۲۷؛ برگردان عربی، مفتاح کنوز السنه، قاهره، ۱۹۳۴) روی می آورد. مجموعه ای که به تفصیل، فهرس این آثار را آورده تیسیر المنعمه محمد فؤاد عبدالباقی (قاهره، ۱۹۳۵-۱۹۳۹، ج ۸) است. فهرست احادیث چهار مجموعه بزرگ حدیثی شیعه را محمد المهدی الکاظمی در مفتاح الکتب الاربعه (نجف، ۱۹۶۷) به دست داده است. به همین سان، محمد دشتی برای مجموعه سخنان امام علی (ع) که مخصوصاً برای شیعیان حائز اهمیت است، کشف الکلماتی ترتیب داده است تحت عنوان المعجم المفهرس لالفاظ نهج البلاغه (بیروت ۱۹۸۶، ۱۴۶۰ ص). همچنین، اطلاعات پایگاهی رایانه ای چه بر روی دیسک و چه به صورت متصل در دست است. در مورد منابع و نوشته های مربوط به سیره نبوی (ص) در حال حاضر یک ملخص چند جلدی به انگلیسی و به ویرایش افضل الرحمن در اختیار داریم: دائرة المعارف سیره محمد (ص)^{۲۱} (لندن، ۱۹۸۱).

آثار بزرگ متداول که بر اساس قرآن و سنت و در زمینه شریعت تدوین شده اند به یک معنا، خود کتب مرجعند، اما مسلمانان این دور و زمان و همچنین غیر مسلمانان که به راهنمایی عملی به موضوعات فقهی اسلامی نیازمندند، می خواهند زودتر به آنچه در نظر دارند دسترسی داشته باشند. به زبان عربی، دائرة المعارف بزرگ مصری در فقه را داریم که

19. Arent Jan Wensinck.

20. A Handbook of Early Muhammadan Tradition, Alphabetically Arranged.

21. Muhammad: Encyclopaedia of Seerah.

22. A Textbook on Muslim Personal Law.

23. David Pearl.

24. Muslim Family Law: A Sourcebook.

25. Keith Hodkinson.

26. Muhammad Valibhai Merchant.

27. A Book of Quranic Laws: An Exhaustive Treatise with Full Quranic Texts.

28. An Introduction to Shiq Law: A Bibliographical Study.

29. Bibliographical Dictionary of the Middle East.

30. Yaacov Shimoni.

تجدید چاپ، لیدن، ۱۹۸۷، به فرانسه و آلمانی هم طبع شده است) زدن، قدم نخست را در این راه برداشتند. این اثر، در زمینه تمام جوانب دین، تاریخ، اندیشه، و تمدن اسلامی مرجعی عالمانه به شمار می‌رود، لیکن سبک غیراسلامی و اروپایی تحقیق که در آن دوران متداول بود، در این مجموعه انعکاس یافته است. در دهه ۱۹۵۰ طبع جدیدی از این اثر آغاز شد (نخستین جزوه، لیدن، ۱۹۵۴) که در مقیاسی بسیار بزرگ تر تألیف شد و کار آن هنوز ادامه دارد. اکنون این دائرةالمعارف حاوی مقالاتی به قلم دانشمندان مسلمان است که از منظری اسلامی به نگارش درآمده‌اند، ولی باز خط مشی کلی هیأت ویراستاران، ریشه در سنت خاورشناسی غربی دارد. با این همه، چندین دائرةالمعارف بزرگ که در جهان اسلام تهیه و منتشر شده‌اند، ترجمه یا اقتباس‌هایی از همان دائرةالمعارفند؛ چنانکه در زبان عربی آثارى مثل **دائرةالمعارف الاسلامیه** (قاهره، ۱۹۳۳، تجدید چاپ، ۱۹۶۹، ج ۱۶) و **القاموس الاسلامی** احمد عطیة‌الله (قاهره، ۱۹۶۳-۱۹۷۹، ج ۵) از این قبیلند. در ترکی هم **اسلام انسیکلوپیدسی**^{۳۴} (استانبول، ۱۹۴۰-۱۹۸۸، ج ۱۳) و در اردو **دائرةالمعارف اسلامیه** (لاهور، ۱۹۵۹، کار ادامه دارد) همین حالت را دارند.

در اواخر سده بیستم میلادی اقدامات جدیدی در کشورهای اسلامی برای تهیه دانشنامه‌هایی با حجم وسیع به دست و برای مسلمانان انجام شده‌اند. در ایران در سال ۱۳۶۲ ش/ ۱۹۸۳ مؤسسه‌ای برای گردآوری و ویرایش یک چنین اثری تشکیل شد. ده سال بعد، اعضای در حدود دویست تن در اختیار داشت و پنج جلد نخست **دائرةالمعارف بزرگ اسلامی** (تهران ۱۳۶۷/ ۱۹۸۹) را منتشر ساخت که قرار است در نهایت با تقریباً چهل جلد به انجام برسد. ۳۵ در ۱۳۷۰/ ۱۹۹۱ نخستین جلد از ترجمه عربی این اثر تحت عنوان **دائرةالمعارف اسلامیه الکبری** (تهران، ۱۳۷۰/ ۱۹۹۱) انتشار یافت و برگردان انگلیسی آن هم در دانشگاه کمبریج در دست تهیه است. شبیه این کار سترگ، **ترکیه دیانت و قبی اسلام انسکلپدسی** است (نباید آن

افریقای شمالی^{۳۱} نیز که برنارد ریچ (نیویورک، ۱۹۹۰) ویرایش کرده آمده است. در ایران، یک زندگینامه عمده در دست داریم به قلم مهدی بامداد: **شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ هجری** (چاپ دوم، تهران، ۱۳۵۷ ه. ش/ ۱۹۷۷-۷۸، ج ۶).

علاوه بر اینها، تعداد بسیار زیادی شروح احوال گذشتگان و معاصران، موجود است که با پرداختن به اقشار خاصی از مسلمانان تدوین شده‌اند. در این میان، باید بویژه از طبقه مورد علاقه شرح حال نویسان یعنی مؤلفان و فرهیختگان یاد کرد. برخی از تراجم احوال از انواع این زندگینامه‌ها به شمار می‌روند که فهرستی از آثار مترجم را هم ارائه می‌کنند؛ مثل عثمانلی مؤلفلری (استانبول، ۱۹۱۵-۱۹۲۴، ج ۳؛ تجدید چاپ، فانبورو، ۱۹۷۱، و بر میکروفیش، شیکاگو، ۱۹۷۳؛ طبع جدید آن در ترکیه، استانبول، [۱۹۷۱-۱۹۷۵]) تألیف محمد طاهر برسکی (متوفی ۱۹۲۶) که به مؤلفان جدید ترکیه می‌پردازد و همچنین مانند **معجم المؤلفین** عمر رضا کحاله (دمشق ۱۹۵۱-۱۹۶۱، ج ۱۵) که شرح حال مؤلفان عرب را به قلم آورده است. خلدون الوهابی فهرست آثار عربی در این زمینه را در مراجع تراجم الادباء العرب (بغداد و نجف، ۱۹۵۶-۱۹۶۲، ج ۴) ارائه کرده است. برای اطلاع از احوال نویسندگان شیعی می‌توان به فهرست اسماء مصنفی الشیعه احمد نجاشی (قم، ۱۴۰۷ ه. ق) رجوع کرد. تذکره‌ای گسترده‌تر در گزارش احوال علمای شیعه، کتاب سترگ اعیان الشیعه (بیروت، ۱۹۵۱-۱۹۶۰، در ج ۷) تألیف محسن عبدالکریم امین است. زمینه دیگری که با کارهای مذکور پیوند دارد، بررسی اسماء عربی/اسلامی است. در این زمینه، فرهنگنامه و دائرةالمعارفی که شاپان عنایت است **موسوعة السلطان قابوس لأسماء العرب** (مسقط و بیروت، ۱۹۹۱، ج ۸) نام دارد. همچنین، یک برنامه بین‌المللی وجود دارد که برای اعلام و اسامی خاص پایگاه اطلاعاتی رایانه‌ای ترتیب می‌دهد. عنوان این برنامه **Onomasticon Arabicum** نام دارد و در موسسه تحقیقات و تاریخ متون در پاریس تنظیم شده است.

اطلاعات بیشتر درباره تراجم احوال را در دائرةالمعارف‌های عمومی تاریخ و تمدن اسلامی نیز می‌توان یافت. تعدادی از این گونه آثار هم اکنون در دسترسند. تألیف این قسم کتب در دوران گذشته اسلامی آغاز شد، اما در روزگار جدید، خاورشناسان اروپایی که در ۱۹۰۸ دست به نگارش **دائرةالمعارف اسلام**^{۳۳} (لیدن/لندن، ۱۹۰۸-۱۹۳۸، ج ۵، شامل تکمله؛

31. Political Leaders of the Contemporary Middle East and North Africa: A Biographical Dictionary.

32. Bernard Reich.

33. Encyclopaedia of Islam.

34. Islam Ansiklopedisi.

۳۵. اکنون تعداد جلدهای چاپ شده **دائرةالمعارف بزرگ اسلامی** به هشت رسیده است. مترجم.

تاریخ اسلام^{۵۱} (هانور، ۱۹۷۲، ج ۲؛ تجدید چاپ، اوسنابروک، ۱۹۷۶؛ ترجمه عربی: معجم الانساب والاسرات الحاكمة فی التاريخ الاسلامی، قاهره، ۱۹۵۱، ج ۲)؛ یک اثر راهنمای جدید را که دسترسی به آن سهل تر است بوسورث^{۵۲} نگاشته است و عنوان آن وقایع و انساب خاندان های اسلامی^{۵۴} (تجدید طبع همسراه با تجدیدنظر، ادینبورگ، ۱۹۸۰) است. جداولی چند در اختیار داریم که در آنها معادل تقویم های هجری در سالشماری میلادی به دست داده شده است. رایج ترین و بهترین جدول برای این منظور، شاید تقویم اسلامی و مسیحی^{۵۵} (طبع دوم، لندن، ۱۹۷۷) باشد. برنامه های رایانه ای برای محاسبه زمان و اوقات نماز را جامعه علمی عرب در امریکا^{۵۶}، کتابخانه نرم افزار بستان ماساچوست تهیه کرده است.

نقشه نامه ها، فهرس اسامی جغرافیایی، راهنماهای جغرافیایی، و نقشه برداری ها

اکثر نقشه نامه های مربوط به جهان اسلام بر جوانب تاریخی عطف توجه کرده اند. نمونه های معروف عبارتند از: نقشه نامه تاریخی ملل مسلمان^{۵۷} (آمستردام، ۱۹۵۷) کار رولف

را با اسلام انسکلپدسی خلط کرد). این دانشنامه هم در مؤسسه ای دارای منابع غنی تحقیقاتی تدوین می شود. جلد اول در ۱۹۸۸ به طبع رسید و انتظار می رود به سی جلد بالغ شود. برگردان انگلیسی آن ممکن است در نهایت کار منتشر شود. این دو دانشنامه برخلاف E I و آثار اقتباس شده اش، از همان آغاز کار از موضعی اسلامی (به ترتیب، شیعی و سنی) پژوهش هارا انجام داده اند، ولی البته در هر دو اثر دقت فراوانی شده است تا تحقیقات با احتیاط و با معیارهای عالمانه بالا انجام گیرند.

علاوه بر این آثار وسیع، تعدادی دانشنامه با حجمی کوچک تر داریم که معمولاً به یک یا چند جنبه از مطالعات اسلامی اختصاص یافته اند. کتاب *دائرة المعارف مختصر اسلام*^{۲۶} (ویراسته گیب و کریمر، ۲۷ لیدن، ۱۹۵۳، تجدید چاپ ۱۹۹۱) مقالاتی درباره موضوعات دینی و فقهی از طبع اول E I دربردارد. مدخل های عمده دانشنامه سیریل گلاسه^{۲۸} تحت عنوان *دائرة المعارف فشرده اسلام*^{۲۹} (لندن، ۱۹۸۹) همین موضوعات فقهی و دینیند، گو اینکه در این اثر پاره ای از مدخل های تاریخی و جغرافیایی هم آمده است. کار دیگری که حتی فشرده تر است، *فرهنگ عام و ساده اسلام*^{۴۰} (لندن، ۱۹۹۲) به اهتمام نتون^{۴۱} تدوین یافته و مرجع عالمانه زودیابی است که حوزه وسیع اصطلاحات و اسامی اسلامی (عمدتاً عربی) را شامل می شود. درباره موضوع خاورمیانه تعدادی دانشنامه داریم که تاریخ و سیاست جدید و امور جاری را دربر می گیرند. یکی از این کارها *دائرة المعارف موجز خاورمیانه*^{۴۲} (واشنگتن، ۱۹۷۳) تدوین مهدی هروی است و دیگری به قلم الن گرش و دومینیک ویدال^{۴۳} با عنوان *خاورمیانه از الف تا یاء*^{۴۴} (لندن ۱۹۹۰).

برخی از *دائرة المعارف* های پر حجم به ملت های اسلامی، به نحو جداگانه پرداخته اند که در این میان، مخصوصاً از *دانشنامه ایرانیکا*^{۴۵} (ویراسته احسان یار شاطر، لندن، ۱۹۸۲، چاپ آن ادامه دارد) و *دائرة المعارف بریر*^{۴۶} (Aix-en-Provence، ۱۹۸۴، چاپ آن ادامه دارد) و *تورک اتسیکلو پدسی*^{۴۷} (آنکارا، ۱۹۴۶، چاپ آن ادامه دارد) باید یاد کرد. *دائرة المعارفی* که اعراب را با عنایت خاص به تاریخشان مورد توجه قرار داده است، *دائرة المعارف فشرده تمدن عرب*^{۴۸} (آمستردام، ۱۹۵۹-۱۹۶۶، در دو جلد) نام دارد که استفان و ناندی رُنارت^{۴۹} آن را به نگارش درآورده اند.

فهرس سلسله ها و خاندان های مسلمان برای کسب اطلاعات تاریخی سودمندند. از جمله این آثار، کتابی که در میان پژوهندگان جاافتاده است و به ناگزیر باید همواره به آن رجوع کرد کار ادوارد زامباور^{۵۰} است تحت عنوان *نسب نامه و وقایع نگاری در*

36. Shorter Encycl. of Islam.

37. H. A. R. Gibb and J.H. Kramers.

38. Cyril Glassé.

39. The Concise Encyclopaedia of Islam.

40. Popular Dictionary of Islam.

41. I.R. Netton.

42. Concise Encycl. of Middle East.

43. Alain Gresh and Dominique Vidal.

44. An A to Z of Middle East.

45. Encycl. of Iranica.

46. L'Encyclopédie Berbér.

47. Türk Ansiklopedisi.

48. Concise Encycl. of Arab Civilization.

49. Stefan and Nandy Ronart.

50. Eduard de Zambaur.

51. Manual de Genealogie et de Chronologie pour L'histoire de Islam.

52. Hanover.

53. C.E. Bosworth.

54. The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook.

55. The Muslim and Chritian Calendars.

56. American Arab Scientific Society (A M A SS).

57. Historical Atlas of the Muslim People.

م. ای. ای. دی. ۷۹ (نشریه سالانه لندن، ۱۹۷۶-۱۹۹۰) باید مراجعه کرد. حتی کتابی تحت عنوان معجم راهنمای حمل و نقل کشورهای اسلامی^{۸۰} (کالجستر، ۱۹۸۷) هم به چاپ رسیده است.

نقشه برداری ها و راهنماهای جغرافیایی سالانه ای در اروپا به چاپ می رسند که عبارتند از خاورمیانه و شمال افریقا^{۸۱} (لندن، ۱۹۴۸) و خاور دور و استرالیا و آسیا^{۸۲} (لندن، ۱۹۶۹، که به ممالک اسلامی در جنوب و جنوب شرقی آسیا می پردازد). این دو نشریه سالیانه، اطلاعات جاری و فراوانی درباره مناطق مذکور به خواننده ارائه می کنند. دو اثر مفید دیگر نیز در این زمینه داریم: یکی اثر جرباچاراچ^{۸۳} تحت عنوان مطالعات خاورمیانه^{۸۴} (ویراسته جدید، سیتل و کمبریج، ۱۹۸۴)، و دیگری کار لورنس زیرینگ^{۸۵} به نام معجم راهنمای سیاسی خاورمیانه^{۸۶} (ویراسته جدید، سانتا باربارا و اکسفورد، ۱۹۹۲).

58. Roelf Roolvink.
59. An Historical Atlas of Islam.
60. W.C.Brice.
61. Atlas of the Islamic World since 1500.
62. Francis Robinson.
63. A Cultural Atlas of Islam.
64. Atlas Mondial de L'Islam Activiste.
65. Xavier Raufer.
66. The Cambridge Atlas of the Middle East and North Africa.
67. Atlas of the Middle East.
68. Moshe Brawar.
69. Tübingen Atlas des Vorden Orients.
70. Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey.
71. R.V.Weeks.
72. A.Tanlak.
73. Arab and Islamic International Organization Directory.
74. Directory of Islamic Financial Institution.
75. J.R.Presley.
76. Economic du Monde Arabe et Musulman.
77. The Middle East Economic Handbook.
78. Major Companies of the Arab World and Iran.
79. M E E D Middle East Financial Directory.
80. Islamic Transport Directory.
81. Middle East and North Africa.
82. Far East and Australasia.
83. Jere L. Bacharach.
84. Middle East Studies Handbook.
85. Lawrence Ziring.
86. The Middle East: A Political Dictionary.

رولویونک^{۵۸} و دیگران، و: نقشه نامه تاریخی اسلام^{۵۹} (لیدن، ۱۹۸۱) اثر برایس^{۶۰}؛ همچنین به زبان عربی اطلس تاریخ الاسلام (قاهره، ۱۹۸۷) تألیف حسین مونس را داریم. «نقشه نامه های فرهنگی - که در واقع، عمدتاً مقالاتی مصورند - هم تألیف شده اند که هم به تاریخ و هم به سیمای جغرافیایی جدید پرداخته اند، مثل نقشه نامه جهان اسلام از سال ۱۵۰۰ م.^{۶۱} (آکسفورد، ۱۹۸۲) تدوین فرانسیس رابینسون^{۶۲} و نقشه نامه فرهنگی اسلامی^{۶۳} (نیویورک، ۱۹۸۶) تألیف و تدوین اسماعیل الفاروقی و لویی لمیاء الفاروقی. یکی از نقشه نامه های مربوط به نهضت های اسلامگرا نقشه نامه جهانی فعالان اسلامی^{۶۴} (ویراسته خاویر راوفر^{۶۵} و دیگران، پاریس، ۱۹۹۱) نام دارد. لیکن، بیشتر آثاری که به جغرافیا و اقتصاد جهان جدید اسلام می پردازند، محدوده کار را منحصر به مناطقی خاص، به ویژه خاورمیانه کرده اند، مانند نقشه نامه خاورمیانه و شمال افریقای کمبریج^{۶۶} (کمبریج، ۱۹۸۷) و نقشه نامه خاورمیانه^{۶۷} (ویراسته موشه براور^{۶۸}، نیویورک و لندن، ۱۹۸۸). این توجه به یک محدوده جغرافیایی در مورد طرح عظیم آلمانی، یعنی نقشه نامه خاور نزدیک توپینگن^{۶۹} (توبینگن، ۱۹۷۲) نیز صدق می کند که نه فقط نقشه های مفصلی دارد بلکه حاوی مطالعات عمده تاریخی، جای نامه ای و جغرافیایی است.

کتاب راهنمای جغرافیایی و نقشه برداری های پرشماری از جهان جدید اسلام یا بخش هایی از آن در دست است. کتاب ملل مسلمان: بررسی نژادشناختی جهانی^{۷۰} (ویراسته ویکز، ۷۱ چاپ دوم، با تجدیدنظر و اضافات، وست پورت، ۱۹۸۹، دو جلد) به ویژه شایان توجه است. فهرست مؤسسات علمی و آموزشی، کتابخانه ها، موزه ها و اماکنی از این قبیل را می توان در الدلیل الدولی للمؤسسات الثقافیه الاسلامیه (تجدیدنظر و اضافات به وسیله تانلاک^{۷۲} و احمد لجیمی استانبول، ۱۹۸۹) یافت. سیاهه سازمان های بین المللی را می توان در معجم راهنمای سازمان های بین المللی عربی و اسلامی^{۷۳} (مونینج، ۱۹۸۴) دید. آثاری که برای کسب اطلاعات اقتصادی و مالی به آنها می توان رجوع کرد عبارتند از: معجم راهنمای مؤسسات مالی^{۷۴} (لندن، ۱۹۸۸) تألیف پرسلی^{۷۵} و اقتصاد جهان عرب و اسلامی^{۷۶} (چاپ چهارم، کاچان، ۱۹۹۲). برای کسب اطلاعات اقتصادی و مالی منحصرأ خاورمیانه به کتاب های اقتصاد خاورمیانه^{۷۷} (لندن، ۱۹۸۶) و شرکت های اصلی ایران و جهان عرب^{۷۸} (لندن، ۱۹۷۶) به صورت ادواری است) و معجم راهنمای امور مالی خاورمیانه

جدید، بسیار زیادند. شاید بهترین کتاب در زمینه صرف و نحو قدیم برای دانشجویان انگلیسی زبان، صرف و نحو زبان عربی^{۹۷} (چاپ سوم، کمبریج، ۱۹۸۶-۱۸۹۸، دو جلد، چاپ‌های مکرر) تألیف ویلیام رایت^{۹۸} باشد. در صرف و نحو جدید عربی کتاب وینسنت کانتارینو^{۹۹} با عنوان نحو نثر عربی جدید^{۱۰۰} (بلومینگتون، ۱۹۷۴، سه جلد) شاید بهترین اثر باشد. به سایر زبان‌های اسلامی عموماً کمتر پرداخته شده است لیکن در زبان ترکی کتاب جفری لوپس^{۱۰۱} با عنوان گرامر ترکی^{۱۰۲} (اکسفورد، ۱۹۶۷، تجدید چاپ، ۱۹۸۵) را داریم.

کتابشناسی‌ها و راهنماهای مآخذ

در حوزه مطالعات اسلامی نسبتاً کتابشناسی‌های پرشماری در اختیار است و در اینجا فقط از مهم‌ترین آنها می‌توان یاد کرد. ذیلاً عناوین برخی از کتابشناسی‌های کتابشناسی‌ها را می‌آوریم. یک کتاب راهنمای کارآ و دارای اطلاعات ذی‌قیمت درباره کتاب‌های اکثر زبان‌های اسلامی آشنایی با کتاب‌های خاورمیانه و اسلام^{۱۰۳} (ویراسته دیانا گریم وود-جونز، ۱۰۴ تجدید طبع همراه با تجدیدنظر، زوج، ۱۹۷۹؛ Supplement، ۱۹۷۷-۱۹۸۳، ویراسته پاول اوچترلونی^{۱۰۵} زوج، ۱۹۸۶) است گویانکه، آن

87. Science and Technology in the Middle East: A Guide to Issues, Organizations and Institutions.
88. E.W.Lane.
89. Wörterbuch der Klassische Arabischen Sprache.
90. Hans Wehr.
91. A Dictionary of Modern Written Arabic.
92. J. Milton Cowan.
93. A Glossary of Islamic Terms.
94. A Glossary of Islamic Terminology.
95. Paul Lunde and John Wintle.
96. A Dictionary of Arabic and Islamic Proverbs.
97. A Grammar of the Arabic Language.
98. William Wright.
99. Vincente Cantarino.
100. Syntax of Modern Arabic Prose.
101. Geoffrey Lewis.
102. Turkish Grammar.
103. Middle East and Islam: A Bibliographical Introduction.
104. Diana Grimwood-Jones.
105. Paul Aucherlonie.

یک اثر تخصصی‌تر که البته از اهمیت عظیمی برای مسلمانان این عصر برخوردار است، نوشته ضیاء‌الدین سردار است با عنوان علم و فن‌آوری در خاورمیانه راهنمای مسائل، سازمان‌ها و مؤسسات^{۸۷} (لندن، ۱۹۸۲).

فرهنگ‌های لغت و کتب مرجع در صرف و نحو

نگارش فرهنگ‌های عربی پیشینه‌ای درخشان دارد؛ به گونه‌ای که فرهنگ‌های بزرگ و از دیرباز جاافتاده را به علت کثرت آنها نمی‌توان در اینجا شمرد. پرکاربردترین فرهنگ نزد اعراب و مسلمانان این روزگار، شاید لسان‌العرب ابن منظور (طبع جدید، بیروت ۱۹۶۸، ۶۵بخش در ۱۵ ج) باشد. هیأتی متشکل از اعضای معاهد و دانشگاه‌های یک شکل خلاصه و امروزی شده از این فرهنگ لغت را تحت عنوان لسان‌العرب المحيط (بیروت، ۱۹۷۰، در سه جلد) تهیه کرده‌اند. فرهنگ تک‌زبان دیگری که در این عصر تداوم عمومی دارد المنجد (چاپ ۲۵، بیروت ۱۹۷۵) است. اثر دیگری که در حوزه فرهنگ‌های عربی-انگلیسی جایی برای خود باز کرده، نوشته لین^{۸۸} است تحت عنوان مد القاموس یا Arabic-English-Lexicon (لندن، ۱۸۶۳-۱۸۹۳، هشت جلد، تجدید چاپ، بیروت، ۱۹۶۸ و در دو جلد، کمبریج، ۱۹۸۴). دنباله این کار کتاب فرهنگ لغت عربی کلاسیک^{۸۹} (عربی-آلمانی-انگلیسی ویسبادن، ۱۹۷۰، چاپ آن ادامه دارد) گرفته است. فرهنگی که در عصر حاضر اثری معیار محسوب می‌شود، کتاب هنس وور^{۹۰} تحت عنوان فرهنگ زبان مکتوب جدید عربی^{۹۱} (ویراسته میلتن کوان، ۹۲ طبع چهارم، ویسبادن ۱۹۷۹) است. در زبان فارسی، از فرهنگ تک‌زبان سترگ لغتنامه دهخدا (تهران، ۱۳۲۵-۱۳۶۰ / ۱۹۴۶-۱۹۸۱، حدوداً ۲۶۰ قسمت دارد و در کتابخانه دانشگاه شیکاگو میکروفیش شده است) تألیف علی اکبر دهخدا باید یاد کنیم. همچنین تعدادی فرهنگ دوزبانه در فارسی و در دیگر زبان‌های اسلامی داریم.

یک فرهنگ اصطلاحات تخصصی اسلامی را سیدعلی اشرف با عنوان فرهنگ اصطلاحات اسلامی^{۹۳} (کمبریج، آکادمی اسلامی، ۱۹۸۵) تألیف کرده است و دیگری را که حجمی بیشتر دارد، بسام سلیمان ابوغوش و قازکی شقرا زیر عنوان فرهنگ اصطلاحات تخصصی اسلامی^{۹۴} تدوین کرده‌اند. یک فرهنگ انگلیسی مطلوب در امثال و حکم، اثر پاول لوند و جان ویتل^{۹۵} است با عنوان فرهنگ ضرب‌الامثال عربی و اسلامی^{۹۶} (لندن، ۱۹۸۴).

کتاب‌های مرجع در صرف و نحو عربی، چه قدیم و چه

اردو در قاموس الکتب اردو (کراچی، ۱۹۶۱-۱۹۷۵، ج ۳) فراهم آمده است.

در حوزه مطالعات اسلامی به زبان های اروپایی، شماری کتابشناسی بزرگ در اختیار داریم. کتاب Index Islamicas (کمبریج و لندن، ۱۹۵۸) فهرست مقالات منتشر شده از سال ۱۹۰۶ و تک نگاشته های انتشار یافته از ۱۹۷۶ را ضبط و ثبت کرده است. چاپ این اثر که کتب، مقالات و مجلات کنونی و جاری را معرفی می کند ادامه دارد و به صورت فصلی و سالی در لندن به طبع می رسد. یک جلد دیگر Index Islamicus (به اهتمام بهن، ۱۲۰ میلرزویل، ۱۹۸۹) مقالات انتشار یافته ۱۶۶۵ تا ۱۹۰۵ را فهرست کرده است. یک کتابشناسی سودمند در زمینه کتاب های انگلیسی که در حوزه دین و تمدن اسلام انتشار یافته اند، کار دیوید اد^{۱۲۱} است با عنوان راهنمای اسلام^{۱۲۲} (بستون، ۱۹۸۳) و کتاب دیگری که چنین مطالبی را به طور اطلاعات جاری ثبت و ضبط کرده است، فهرست ادبیات اسلامی^{۱۲۳} (لایچستر، ۱۹۸۶، فصلنامه) نام دارد. کارها و فعالیت های بسیار مهم پژوهندگان آلمانی زبان را فواد سزگین و دیگران در کتابشناسی عربشناسان و اسلامشناسان آلمانی زبان از آغاز تا ۱۹۸۶^{۱۲۴} (فرانکفورت، ۱۹۹۰-۱۹۹۳، ج ۱۸) آورده اند.

○

106. Carl Brockelmann.
107. Genchichte der Arabischen Litterature.
108. Fuad Sezgin.
109. Geschichte des Arabischen Schrifttums.
110. Great Books of Islamic Civilization.
111. N.A. Baloch.
112. Arabic Materials in English Translation: A Bibliography of Works from the pre-Islamic period to 1977.
113. Margaret Anderson.
114. C.A.Storey.
115. Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey.
116. Bibliographical Guide to Iran: The Middle East Library Commitee Guide.
117. L.P. Elwell-Sutton.
118. Turkologischer Anzeiger/Turkology Annual.
119. Wiener Zeitschrift Für die kunde des Morgen landes.
120. W.H.Behn.
121. David Ede.
122. Guide to Islam.
123. Index of Islamic Literature.
124. Bibliographie der Deutsch-sprachigen Arabistik und Islamkunde von den Anfängen bis 1986.

را اکنون باید روزآمد کرد. عمده ترین مجموعه ای که در باب آثار پیشین عربی در تمام موضوعات گرد آمده هنوز همان کتاب کارل بروکلمان^{۱۰۶} یعنی: تاریخ ادبیات عرب^{۱۰۷} (طبع دوم، لیدن، ۱۹۳۷-۱۹۴۹، در ۵ ج، شامل ضمیمه؛ ترجمه عربی، تاریخ الادب العربی، قاهره، ۱۹۷۴-۱۹۷۷، در ۶ جلد) است. شرح تازه تر و جامع تری از بیشتر کتب متقدم عربی را می توان در تألیف فواد سزگین^{۱۰۸} یعنی تاریخ نسخ خطی عربی^{۱۰۹} (لیدن، ۱۹۶۷-۱۹۸۴، ج ۹؛ ترجمه عربی، تاریخ التراث العربی، قاهره، ۱۹۷۷، و ریاض، ۱۹۸۳) مشاهده کرد. در سطح بسیار مقدماتی و ابتدایی، پژوهنده انگلیسی زبان باید به گزیده ای که کتاب های اصلی را به طرز منطقی و معقول طبقه بندی کرده است، یعنی کتاب کتب بزرگ تمدن اسلامی^{۱۱۰}، اثر بلوچ^{۱۱۱} مراجعه کند. الذریعه الی تصانیف الشیعه محمد محسن تهرانی (نجف و تهران، ۱۹۳۶-۱۹۷۸، ج ۲۵) کتب و منابع شیعه را به دقت تمام به زبان عربی بر شمرده است. کتاب های چاپی عربی به همراه شرح حال مؤلفان آنها تا اوایل سده بیستم میلادی را در اثر یوسف الیان سرکیس به نام معجم المطبوعات العربیه والمعربه (قاهره، ۱۹۲۸-۱۹۳۱، ج ۲، تجدید چاپ، بغداد، ۱۹۶۵) می توان دید. بسیاری از آثاری جدید عربی را می توان در مصادر الدراسات الادبیه (صیدون/ بیروت، ۱۹۵۰-۱۹۸۳، ج ۴ در پنج مجلد) پیدا کرد؛ ترجمه های انگلیسی آثار عربی در ترجمه کتب عربی به انگلیسی: کتابشناسی آثار قبل از اسلام تا سال ۱۹۷۷^{۱۱۲} (بستون، ۱۹۸۰)، تألیف مارگارت اندرسن^{۱۱۳} آمد است. عبدالجبار الرحمان، مقالات مندرج در نشریات ادواری گذشته را در Index Arabicus 1876-84 یا کشف الدوريات العربیه (بغداد، ۱۹۸۹، ج ۴) فهرست کرده است. فهرست مقالاتی را که در حال حاضر منتشر می شوند، می توان در الکشاف الاسلامی (نیکوزیا، ۱۹۸۹، به صورت فصلنامه) مشاهده کرد.

فهرست کتب کلاسیک فارسی در کتاب استوری،^{۱۱۴} یعنی ادبیات فارسی: بررسی احوال و کتب^{۱۱۵} (لندن، ۱۹۲۷) آمده است. یک کتابشناسی عمومی تر و اساسی مطالعات ایرانی که به گذشته نظر دارد این اثر است: راهنمای کتابشناسی ایران: راهنمای کمیته کتابخانه خاورمیانه^{۱۱۶} (ویراسته ال-ساتون^{۱۱۷}، برایتون، ۱۹۸۳). به کتب و منابع ترکی کمتر پرداخته اند، اما یک کتابشناسی جامع و سالانه از مطالعات جاری ترکی منتشر می شود که سالنامه ترکشناسی^{۱۱۸} (وین، ۱۹۸۴)، که جداگانه چاپ شده است؛ قبلاً در گاهنامه وینی اطلاع رسانی مشرق^{۱۱۹} ۷۵-۶۷-۱۹۷۵-۱۹۸۳) عنوان دارد. فهرست کتب انتشار یافته